

Maktubāt-e Sadi,
One of the Sources of Gisu-drāz's Maktubāt

Mohammadsadegh Khatami*

Salman Saket**

Abstract

Undoubtedly, Gisu-drāz (1322/1323-1424 AH), a Sufi scholar of Chashtieh dynasty in the subcontinent, has used some sources in his *Maktubāt*, that, on the one hand, reveals Gisu-drāz's intellectual treasures to us; and, on the other hand, introduces the works of interest to the great figures of Cheshtiyeh at that time. In the only lithography of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter adopted from the Seven Letters, appearing in *Maktubāt-e Sadi* of Sharaf al-Din-e Manyari's *Maktubāt* (1263?-1381 AH). In this paper, the full text of this letter (i.e., the third letter of Gisu-drāz's *Maktubāt*) has been analyzed and, finally it is shown that this letter is a combination of the twelfth, fourth, second, fifteenth, nineteenth, tenth, and sixteenth letters of *Maktubāt-e Sadi*. It is also possible that Gisu-drāz, due to his common area of residence and contemporaneity with Sharaf al-din-e Manyari and his study of *Maktubāt-e Sadi*, mixed Sheikh-e Manyari's Seven Letters with direct quotations and additions of his own and sent them to one of his disciples under his own name. Through this research, one may regard *Maktubāt-e Sadi* as one of the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt*, where this Cheshti elder has made the most of it without mentioning *Sadi*. In addition, this influence can be considered as a evidence of the popularity of *Maktubāt-e Sadi* shortly after its composition.

Keywords: Sharaf al-din-e Manyari, *Maktubāt-e Sadi*, Gisu-drāz, Gisu-drāz's *Maktubāt*, Adaptation.

* Ph.D. Graduate of Persian Language and Literature of Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
(Corresponding Author), m.s.khatami92@gmail.com

** Assistant Professor of Department of Persian Language and Literature of Ferdowsi University of Mashhad,
Mashhad, Iran, saket@ferdowsi.um.ac.ir

Date received: 05/03/2024, Date of acceptance: 07/06/2024



Introduction

Gisu-drāz is one of the great Sheikhs of the Cheshtiyyeh dynasty in the subcontinent who was highly skilled at Persian poetry and prose. Many of his works are in Persian and some are in Tazi. One of these works is his *Maktubāt* in Persian, which his student and disciple, Maulana Abul Fatah Alauddin Kalpoi/ Kalpuri Qureshi (d: 862 AH.), compiled in 852 AH on the way to Hajj and added an introduction to it (for more information, see: Gisu-drāz, 1943: 2-3).

Gisu-drāz was a contemporary of a Sufi from Ferdowsiyya's Kobraviyyeh, named Sharaf al-din-e Manyari (782 A.H.). When Sheikh-e Manyari wrote his famous *Maktubāt*, known as *Maktubāt-e Sadi*, in 1346 H in the Behār, twenty-seven years had passed since the birth of Gisu-drāz's.

Sharaf al-din-e Manyari, attributed to India's Manyar in India (a village in the present-day Bihār province, a state in eastern India), was one of the great Sufis of the subcontinent in the 7th and 8th centuries A.H. (see: Hasani, 1931 H: 8/2; Mati-ul-Imam, 1372 AH/ 1993 AD: 51). Sharaf al-Din is the most prolific sheikh of Ferdowsiyya's Kobraviyyeh, who, in addition to many works, has left behind three written collections, consisting of three hundred and twenty-eight letters. However, the first collection, known as *Maktubāt-e Sadi*, is superior to the other two collections in terms of the variety of topics and textual eloquence (see: La'li Badakhshi, 1997: 913; Moti al-Imām, 1993: 173-178).

In his *Maktubāt*, Gisu-drāz has used some sources that, on the one hand, reveals Gisu-drāz's intellectual Sufi treasures to us, and on the other hand, introduces the works of interest to the great figures of Cheshtiyyeh at that time. This makes a great contribution to understanding more about Sufism and mysticism during the life of this great Cheshtiyya scholar in the subcontinent. In addition, by identifying the sources of Gisodraz's writings, one can gain insight into his knowledge and also gain more knowledge of Sayyid Muhammad Gisodraz's perception of the mysticism of his time. In addition, by identifying the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt*, one can gain insight into his knowledge and also gain more information about Sayyed Mohammad Gisu-drāz's perception of the mysticism of his time (a contemporary mystic of Gisu-drāz).

In the only non-critical lithographic edition of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter adapted from the Seven Letters that appear in the Sharaf al-Din-e Manyari's *Maktubāt-e Sadi*, a contemporary of Sayyed Mohammad Gisu-drāz. In this letter, Gisu-drāz has mixed Sheikh-e Manyari's Seven Letters with direct quotations and his own additions and has sent it to one of his disciples under his own name (see: Gisu-drāz, 1943: 11-17).

This is interesting and worthy of attention due to Sharaf al-Din Muniri's contemporaries and also the region they shared (i.e. the subcontinent). The current authors have investigated this item in the present study since the intellectual foundations of this old Cheshtiyeh have been under their influence.

Materials and Methods

The current research is of a descriptive-analytical nature. The focus of the sources is primarily on the writings of Sadi Sharaf al-Din Muniri and the writings of Gisu-drāz, from which the necessary evidence was provided. *Maktubāt-e Sadi* Sharaf al-din-e Manyari's and Gisu-drāz's *Maktubāt* are primarily the main focus of the sources of this article and the required pieces of evidence were extracted from them. In other parts of this article, with the help of other related sources, these data have been evaluated and analyzed by means of other relevant sources.

Discussion & Result

In the only non-critical lithographic edition of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter adopted from the Seven Letters available in Sharaf al-din-e Manyari's *Maktubāt-e Sadi*, who was a contemporary of Seyyed Mohammad Gisu-drāz. In this article, the text of third letter of Gisu-drāz's *Maktubāt* is analyzed and contrasted with a selection of Seven Letters from Sharaf al-din-e Manyari's *Maktubāt-e Sadi*.

The central theme of this research is to highlight Gisu-drāz's borrowing from Sheikh Manyari's *Maktubāt-e Sadi*, albeit without mentioning his name. This is of great importance due to the scientific investigation of Gisu-drāz's opinions and thoughts and the identification of his intellectual influences; thus, it clarifies the significance of conducting the current study. This paper is an attempt to respond to the following questions by scientifically probing this issue using a descriptive-analytical method:

1. What is the importance of Sheikh Manyari's *Maktubāt-e Sadi* in understanding the sources of Gisu-drāz=?
2. What contribution does the corrected text of *Maktubāt-e Sadi* make to correct Gisu-drāz's *Maktubāt*?

Conclusion

Undoubtedly, Gisu-drāz, in his *Maktubāt*, was influenced by sources whose knowledge, on the one hand, reveals to us Gisu-drāz's intellectual passions, and on the other hand, introduces the works of interest to the figures of Cheshtiyeh at that time. In this article,

it was highlighted that in the lithographic print of Gisu-drāz's *Maktubāt*, there is a letter which is a selection of Seven Letters from Sharaf al-din-e Manyari's *Maktubāt-e Sadi*, which has not been mentioned so far and no research has been done on the authenticity of its attribution to these two mystics. Therefore, from the point of view of etymology, these seven letters in the third letter of Gisu-drāz were analyzed, and the validity of the attribution of those selections from the *Maktubāt-e Sadi* was demonstrated. Through this research, it is possible to identify the Saddi writings as one of the sources of the writings of Sayyid Muhammad Gisudaraz, which this Chishti saint used without mentioning his name, and this influence can be considered as evidence of the popularity of Saddi's writings in the subcontinent shortly after their composition. Through this research, it is possible to consider *Maktubāt-e Sadi* one of the sources of Sayyed Mohammad Gisu-drāz's *Maktubāt*, which this Chishti old man used without mentioning his name, and this influence can be considered as evidence of the popularity of *Maktubāt-e Sadi* in the subcontinent shortly after their composition. Furthermore, by identifying Saddi's writings as one of the sources of Gisudaraz's writings, it is possible to gain insight into the knowledge base of this Chishti Sufi and to gain more insight into Gisudaraz's perception of the mysticism of his time. Furthermore, through the identification of *Maktubāt-e Sadi* as one of the sources of Gisu-drāz's *Maktubāt*, it is possible to gain insight into the knowledge of this Chishti Sufi and to gain more insight into about Gisu-drāz's perception of the mysticism of his time. Also, by comparing Gisu-drāz's third letter with the *Maktubāt-e Sadi*, the authors found some of Gisu-drāz's written records contained distortions or corrections, which were the result of the scribes copying of Gisu-drāz's *Maktubāt* from the latest version of this work, as well as the mistakes and omissions of the poor or inaccurate scribes. Therefore, some of the propositions in Gisu-drāz's letter were corrected through *Maktubāt-e Sadi*.

Bibliography

- Abubi Mehrizi, N and others (2021). The place of Gisu-drāz's explanations in Persian mystical works of the subcontinent and the necessity of its correction. *Nameh-ye Farhangestān (Subcontinent Special Letter)*, 12, 143-168 [in Persian].
- Al-Hasani, A (1988). *Nozhat al-Khwāter Va Bahjat al-Masāme Va al-Nawāzer*. The third part. Hyderabad Al-Dakken - India: Majles Daerat al-maaref al- Othmāniyat [in Persian].
- Al-Hasani, A (1931). *Nozhat al-Khwāter Va Bahjat al-Masāme Va al-Nawāzer*. The second part. Hyderabad Al-Dakken - India: Majles Daerat al-maaref al- Othmāniyat [in Persian].
- Ferdowsi, Sh. (1895). *Manāgheb al-Aṣfīā* [Lithograph]. F. M. Bashir (Ed). Kolkata: Noor al-āfāgh [in Persian].

127 Abstract

- Ghazzālī, M (2001). *Kimiāy-e Soādat*. Vol. 1. Hossein Khadivjam. Tehran: Sherkat-e Entesharart-e Elmi va Farhangi [in Persian].
- Gisu-drāz, S (1943). *Maktobāt* [Lithograph]. For the good attention of His Excellency, Nawāb Mohammad Amir Ali Khān Bahādor. Maulavi Hāfez Sayyed Atā Hossein (Ed). India - Heydarābad, Deccan: Ahd Afarin Barqi Press [in Persian].
- Gholām Sarwar Lāhori (1914). *Khazinat al-Asfiā* [Lithograph]. Vol. 2, Kānpur: Munshi Nawal kishore Press [in Persian].
- Jān-e Āsoodeh: Three treatises on the heritage of subcontinent Sufism (Rāhat-al Gholoub, Vafāt Nāmeḥ-ye Sheikh Sharaf-al-Din-e Manyari, Vasiat Nāmeḥ-ye khāje Najib-al-din-e Ferdowsi)* (2021). Correction and research Saket, S & Khatami, M.S, qom: Nashr-e Adabiāt [in Persian].
- Khatami, M.S (2019). "Edition of the "*Maktubat-e Sadi*" of Sheikh Sharaf al-din-e Manyari (1263-1381 AD) and Study about It". Dissertation of Ph.D, Mashhad: Department of Persian Language and Literature of Ferdowsi University of Mashhad [in Persian].
- La'li Badakhshi, M. (1998). *Samarāt al-ghods men shajarāt al-ons*. S. Sayyed Javadi (Ed). Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Manyari. Sh. *Maktubāt-e Sadi*. Keshmir: Allameh eghbal library of keshmir university , No 93701 [manuscript]. writeen century 1041 AH [in Persian].
- Manyari. Sh. (1994). *Maktubāt-e Sadi* manuscripts of the author's testament [Facsimile]. (various pagination). Courtesy of Professor Sayyed Hasan Askari, presented by Sayyed Shah Mohammad Ismail Rouhi. Patna: Khodabakhsh Oriental Public Library [in Persian].
- Mohadeth Dehlavi, A. (2005). *Akhbār al-akhyār fi asrār al-abrār*. A. Ashrafkhān (Ed). Tehran: Anjoman-e Asār va Mafāākher-e Farhangi [in Persian].
- Moti al-Imām, S (1993). *Sheykh Sharaf al-Din Ahmad ibn-e Yahyā Manyari and his contribution to Persian Sufi prose*. Islamābad: Persian Research Center of Iran and Pakistan [in Persian].
- Najm-e rāzi, A . (2020). *Mersād al-ebād*. M. Riāhi (Ed). Tehran: Sherkat-e Entesharart-e Elmi Va Farhangi [in Persian].
- Sa'di, M (2007). *Koliāt-e Sa'di: Golestān, Bostān, Ghazliāt, poems, pieces and letters from the oldest available versions*. Mohammad Ali Foroughi (Ed). Tehran: Amir Kabir Publishing House [in Persian].
- Sa'di, M (2001). *Ghazaliāt-e Sa'di* (based on the editions of two decedent Mohammad Ali Foroughi and Habib Yaghmai). Confrontation, Arabization, correction, explanation of words and terms, meaning of verses and translation of Arabic poems by Kazem Bargnisi. Tehran: Fekr-e Rooz [in Persian].
- Sa'di, M (2006). *Sa'di's sonnets*. Gholamhossein Yousefi (Ed). Tehran: Sokhn [in Persian].
- Sultanzadeh, Sh (2015). "Gisu-drāz". *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, vol. 5, under the supervision of Ismāil Sa'ādat, Tehran: Persian Language and Literature Academy, 559-562 [in Persian].
- Sadriniyā, B (2014). *The collection of proverbs of mystical texts* (including hadiths, sayings and proverbs of Persian mystical texts). Tehran: Sokhn [in Persian].

- Sam'āni, Sh (1989). *Roh al-Arvāh Fi Sharh-e Asmā al-Malek al-Fattāh*. Najib Māyel Heravi (Ed), Tehran: Sherkat-e Entesharart-e Elmi va Farhangi [in Persian].
- Sanāi, M (1957). *Diwān-e Hakim Sanāi*. Mazāher Mosaffā (Ed), Tehran: Amir Kabir Press Institute [in Persian].
- Sanāi, M (2008). *Diwān-e Hakim Abul-Majd Majdod ibn-e Adam Sanāi-e Ghaznavi*. Modarres Razavi (Ed), Tehran: Sanāi [in Persian].
- Zarrinkoob, A. (2012). *Literary Criticism: Searching in the principles, methods and topics of criticism with a review in the history of criticism and critics*. Vol. 1, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Zarghani, S and others (2011). "Sanāi audience studies in prose works from the 6th to the 10th century AH". *Research on Mystical literature (Gohar-e Goyā)*, 3, 1-34 [in Persian].

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوباتِ گیسودراز

محمدصادق خاتمی*

سلیمان ساکت**

چکیده

بی‌تردید گیسودراز (۷۲۰/۷۲۱ - ۸۲۵ ق.)، صوفی دانشمند سلسله چشتیه در شبه‌قاره، در مکتوبات خود از منابعی بهره جسته است که شناخت آن‌ها از یک سو، آبشخورهای فکری گیسودراز را بر ما آشکار می‌سازد و از سوی دیگر، آثار مورد توجه بزرگان چشتیه را در آن روزگار معرفی می‌کند. در یگانه چاپ سنگی مکتوبات گیسودراز، نامه‌ای وجود دارد که از هفت نامه که در مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری (۶۶۱؟ - ۷۸۲ ق.) آمده، اقتباس شده است. در این مقاله، متن کامل این نامه، یعنی مکتوب سوم از مکتوبات گیسودراز، واکاوی شده و در پایان نشان داده شده که این مکتوب، ترکیبی از نامه‌های دوازدهم، چهارم، دوم، پانزدهم، نوزدهم، دهم و شانزدهم از مکتوباتِ صدی است و می‌توان این احتمال را داد که گیسودراز به سبب منطقه مشترک زیست آنان و نیز همزمانی با شرف‌الدین منیری و مطالعه مکتوباتِ صدی، هفت مکتوب شیخ منیری را با نقل مستقیم و نیز افزوده‌هایی از خویش در هم آمیخته و به نام خود به یکی از مریدانش ارسال کرده است. از رهگذر این پژوهش می‌توان مکتوباتِ صدی را از جمله منابع مکتوبات گیسودراز دانست که این پیر چشتی بدون ذکر نام از آن بهره برده است، افزون بر اینکه این تأثر را می‌توان دلیلی بر شهرت مکتوباتِ صدی اندکی پس از تألیف آن به شمار آورد.

کلیدواژه‌ها: شرف‌الدین منیری، مکتوباتِ صدی، گیسودراز، مکتوبات گیسودراز، اقتباس.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)،
m.s.khatami92@gmail.com

** استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران،
sakat@ferdowsi.um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۸



۱. مقدمه

سید صدرالدین ابوالفتح محمدبن یوسف حسینی^۱، معروف به خواجه بنده‌نواز و گیسودراز، از مشایخ بزرگ سلسله چشتیه در دربار ملوک بهمنی (حک: ۷۴۸ - ۹۳۴ ق.)، دانشمند دینی و شاعر و نویسنده شبه‌قاره است که در رجب ۷۲۰/۷۲۱ ق. در دهلی زاده شد و در ذوالقعدة ۸۲۵ ق. در گلبرگه، پایتخت سلاطین بهمنی در دکن درگذشت. به گفته صاحب‌الخبر/الخبیر، گیسودراز، خلیفه راستین نصیرالدین محمود چراغ دهلی (م: ۷۵۷ ق.)، جامع بود میان سیادت و علم و ولایت و در میان مشایخ چشت، مشربی خاص و در بیان اسرار حقیقت، طریقی مخصوص داشت (بنگرید به: محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۲۶۳). به باور پژوهشگران، او پرشورترین گرویده به افکار علاءالدوله سمنانی (م: ۷۳۶ ق.) در شبه‌قاره به شمار می‌رود (بنگرید به: ابوبی مهریزی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۴۴). گیسودراز در نظم و نثر فارسی مهارت داشت و بسیاری از آثارش به پارسی و شماری نیز به تازی است. یکی از این آثار، مکتوبات او مشتمل بر شصت و شش نامه او به فارسی است که شاگرد و مریدش، مولانا ابوالفتح علاءالدین کالپوی/کالپوری قریشی (م: ۸۶۲ ق.)^۲ آن را در ۸۵۲ ق. در راه حج گرد آورد و مقدمه‌ای بر آن افزود (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ ق./۱۹۴۳ م: ۲ - ۳).

گیسودراز با عارفی از طریقه کبرویه فردوسیه یعنی شرف‌الدین منیری^۳ (م: ۷۸۲ ق.) هم‌روزگار است و در ایامی که شیخ منیری مکتوبات مشهور خود را موسوم به مکتوبات صدی^۴ در سال ۷۴۷ هجری در بهار، مرکز مهم فردوسیان می‌نگاشت، از زادروز گیسودراز بیست و هفت سال می‌گذشت.

شیخ‌الاسلام احمدبن یحیی بن اسرائیل بن محمد الهاشمی المنیری ملقب به «شرف‌الدین» و منسوب به منیر هندوستان (روستایی در استان بهار کنونی، ایالتی در شرق هند)، از صوفیان بزرگ شبه‌قاره در سده هفتم و هشتم هجری است (بنگرید به: حسینی، ۱۳۵۰ ق: ۸/۲؛ مطیع‌الامام، ۱۳۷۲ ش/۱۹۹۳ م: ۵۱). شرف‌الدین پرتألیف‌ترین شیخ طریقه کبرویه فردوسیه است که علاوه بر آثار بسیار، سه مجموعه مکتوب، مشتمل بر سیصد و بیست و هشت نامه نیز از او باقی مانده است. با این حال، مجموعه نخست، موسوم به مکتوبات صدی، به لحاظ تنوع موضوعات و سلاست بیان بر دو مجموعه دیگر برتری دارد (بنگرید به: لعلی بدخشی، ۱۳۷۶: ۹۱۳؛ مطیع‌الامام، ۱۳۷۲ ش/۱۹۹۳ م: ۱۷۳ - ۱۷۸).

مکتوبات صدی که تعلیم شیخ در آن‌ها انعکاس یافته، به عنوان مهم‌ترین اثر منشور شرف‌الدین، شامل صد مکتوب صوفیانه پارسی است که در ماه‌های سال ۷۴۷ ق. بنا به

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۱

درخواست یکی از مریدان خاص شیخ منیری با نام قاضی شمس‌الدین (م: پس از ۷۸۲ ق.) و در پاسخ‌های شیخ به پرسش‌های او نوشته شده است. سپس یکی از مریدان بنام شرف‌الدین با نام زین بدر عربی (م: پس از ۷۸۲ ق.) در همان سال یا به احتمال بیشتر در ۷۴۸ هجری آن نود و هشت مکتوب را که از سوی شیخ به قاضی شمس‌الدین ارسال شده بود، به همراه دو مکتوب دیگر که گویا در همان سال از سوی شرف‌الدین به مرید دیگری با نام قاضی صدرالدین نوشته شده بود، با نوشتن دیباچه‌ای عالمانه بر آن فراهم آورد (بنگرید به: منیری، ۱۰۴۱ ق: ۱ پ).

به باور نویسنده نقد ادبی، «تحقیق در منابع الهام، منتقدان را به این نتیجه رسانیده است که هیچ اثری از نظم و نثر نیست که به کلی ابداعی و بدون سابقه و مأخذ باشد» (زرین کوب، ۱۳۸۲: ۹۹/۱). بر این اساس، منابع کتابی و کتبی، که عبارت باشند از آنچه نویسنده و شاعر از مطالعه کتب در مخزن خاطر دارد، از جمله این منابع الهام هستند (بنگرید به: همان، ۱۱۲). گیسودراز نیز در مکتوبات خود از منابعی بهره جسته است که شناخت مأخذ اندیشه‌های صوفیانه او از یک سو آشنخوره‌های فکری گیسودراز را بر ما آشکار می‌سازد و از سوی دیگر، آثار مورد توجه بزرگان چشتیه را در آن روزگار معرفی می‌کند، چنان‌که به شناخت بیشتر تصوف و عرفان در دوران زیست این پیر چشتی در شبه‌قاره کمک شایانی می‌کند. افزون بر این، از رهگذر شناسایی منابع مکتوبات گیسودراز می‌توان به دایره معلومات او دست یافت و نیز از تلقی سید محمد گیسودراز از عرفان روزگار او آگاهی بیشتری به دست آورد.

در تنها چاپ سنگی و در عین حال غیر انتقادی مکتوبات گیسودراز، مکتوبی وجود دارد که از هفت نامه که در مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری و از هم‌روزگاران سید محمد گیسودراز آمده، اقتباس شده است. گیسودراز در این مکتوب که به «قاضی علم‌الدین بهروچی» نوشته شده (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ ق./ ۱۹۴۳ م: ۱۱ - ۱۷)، هفت مکتوب شیخ منیری را با نقل مستقیم و نیز افزوده‌هایی از خویش در هم آمیخته و به نام خود به این فرد ارسال کرده است، که به سبب هم‌روزگاری شرف‌الدین منیری با او و همچنین منطقه مشترک زیست آنان یعنی شبه‌قاره، جالب و درخور توجه است و نگارندگان از آنجا که بنیان‌های فکری این پیر چشتی زیر تأثیر آن‌ها بوده است، این مسأله را در نوشتار حاضر بررسی کرده‌اند، زیرا از رهگذر تحقیق درباره منابع مکتوبات گیسودراز که او گاه به نام و گاه بدون ذکر نام از آن‌ها بهره برده است، می‌توان دریافت که در سده هشتم و نهم هجری در منطقه زیست گیسودراز و در خانقاه او به‌عنوان شیخ سلسله چشتیه کدام یک از آثار عرفانی از سلسله‌ها و طریقه‌های صوفیه تدریس و به آن‌ها استناد

می‌شده است، زیرا می‌دانیم «اثری که ارزنده باشد، در بین معاصران و آیندگان البته تأثیر می‌بخشد» (زرّین‌کوب، ۱۳۸۲: ۱۱۳/۱). افزون بر این، از رهگذر این پژوهش به چند تفاوت مهم در ضبط برخی از ابیات و مآثورات در این دو متن پی می‌بریم که می‌توان به آن‌ها به عنوان ضبط یا روایتی قابل اعتنا نگریست. همچنین تصحیح برخی از گزاره‌های نامه گیسودراز از رهگذر مکتوبات صدی بخش سوم این مقاله را شکل می‌دهد که اهمیت مکتوبات صدی را به عنوان یک متن جانبی اما مهم در تصحیح برخی از گزاره‌های این مکتوب گیسودراز نشان می‌دهد.

۱.۱ بیان مسئله و پرسش‌های تحقیق

مسأله کانونی این پژوهش، برجسته کردن وام‌گیری گیسودراز از مکتوبات صدی شیخ منیری البته بدون ذکر نام اوست، که به سبب بررسی علمی آرا و افکار گیسودراز و مشخص کردن آبخورهای فکری و تأثرات وی، از اهمیت بسیاری برخوردار است و ضرورت پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. این نوشتار می‌کوشد با بررسی علمی این مسأله، به روش توصیفی - تحلیلی به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. اهمیت مکتوبات صدی شیخ منیری در شناخت منابع گیسودراز چیست؟
۲. متن مصحح مکتوبات صدی چه کمکی به تصحیح مکتوبات گیسودراز می‌کند؟

۲.۱ پیشینه پژوهش

تا آنجا که نگارندگان می‌دانند، درباره موضوع این نوشتار، یعنی تأثیرپذیری گیسودراز از شرف‌الدین منیری، که در مکتوبات این پیر چشتی نمود یافته، تاکنون پژوهش مستقلی منتشر نشده است.

۲. بحث و بررسی

در این بخش، متن مکتوب سوم از مکتوبات گیسودراز واکاوی شده و با گزیده هفت نامه از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری مقابله شده است. برای بالا بردن فایده نشر و نیز حفظ امانت‌داری در تصحیح، بخش‌های گوناگون هفت مکتوب منیری به عنوان نسخه اساس با نامه گیسودراز به عنوان نسخه بدل، مقابله، و موارد اختلاف مهم و تأمل‌برانگیز و نیز افزوده‌ها در هر دو متن با حروف درشت (پُر) برجسته شده است:

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۳

گزیده‌ها از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری	مکتوب گیسودراز
مکتوب دوازدهم در انوار	مکتوب سوم به جانب قاضی علم‌الدین بهروچی
چون آینه دل صاف شود و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از او محو گردد، قابل انوار غیبی شود. در بدایت حال، آن انوار بیشتر بر مثال برق و لوامع و لولایح پدید آید؛ چندان‌که صفات زیادت می‌شود، آن نور بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد. بعد آن برق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش افروخته شود، آنگاه نورهای علوی پدید آید، ابتدا به صورت خور و بزرگ، آنگاه بر مثال ماه دیده شود، بعد از آن بر مثال خورشید پیدا گردد (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۷۱).	بدان که چون آینه دل صاف شود و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از دل محو گردد، قابل قبول انوار غیبی شود. در بدایت حال، آن انوار بیشتر مثال برق و لوامع و لولایح پدید آید؛ چندان‌که صفا زیادت می‌شود، آن انوار بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد. و بعد از آن برق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش افروخته شود. آنگاه نورهای علوی پدید آید. ابتدا به صورت ستارگان، بعد از آن بر مثال ماه، بعد از آن بر مثال خورشید پیدا گردد. گاه‌گاهی هزار چند از خورشید در روشنایی و تابش زیادت باشد.
پس بدان که هر نور که بر صفت و صورت برق و لوامع و لولایح دیده شود، بیشتر از برکت وضو و نماز باشد (همان).	پس بدان که هر نور که [بر] صفت برق و لوامع دیده شود، بیشتر از برکت وضو و نماز باشد (گیسودراز، ۱۳۶۲ق. / ۱۹۴۳م: ۱۱).
اما آنچه در صورت چراغ و شمع و مشعله و مانند این دیده شود، آن، نوری باشد از ولایت شیخ یا از حضرت نبوت صلی الله علیه و سلم، و آن چراغ و شمع، دل بود که بدان مقدار منور شده است. و اگر به صورت قندیل و مشکاة ببیند، هم این معنی باشد که گفته شد. و اما آنچه در صورت علویات ببیند، چون ستاره و ماهتاب و آفتاب، آن انوار روحانیت بود که بر آسمان دل به قدر صفا ظاهر می‌گردد. چون آینه دل به قدر ستاره، صافی شود، نور روح به قدر ستاره پدید آید. و چون ماه ببیند، اگر ماه تمام بود، بدان که دل، تمام صافی شده است و اگر نقصان دارد، به قدر نقصان، کدورت باقی است. و چون آینه دل در صفا به کمال رسد، قابل نور روح گردد، بر مثال خورشید ببیند، چنانچه صفا زیادت‌تر، خورشید درخشان‌تر. تا وقت بود که در روشنی هزار بار از خورشید تابان‌تر بود. اگر ماه و خورشید، هر دو یکبار ببیند، ماه، دل بود، که از عکس نور روح منور شده است، و خورشید، روح باشد که دیده شود، اما هنوز از پس حجاب طالع می‌شود، تا خیال او را بر صورت خورشید می‌بیند. و الا نه نور روح، بی شکل و بی صورت است. و گاه بود که پرتو انوار صفات خداوند عزوجل بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئًا، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا» استقبال کند و از این حجاب روحانی و دلی، عکس بر آینه اندازد و به قدر صفای آن بنماید. اگر کسی گوید: «چگونه توان دانستن که پرتو صفات خداوند است؟»	و آنچه در صورت چراغ و مشعله و مانند این دیده شود، آن، نوری باشد که از ولایت شیخ است و یا از نبوت حضرت صلی الله علیه و سلم، و آن چراغ و مشعله، دل او بود که بدان مقدار منور شده است. و اگر به صورت قندیل و مشکاة ببیند، هم از این معنی باشد که گفته شد. اما آنچه در صورت علویات ببیند، چون ستاره و ماهتاب و آفتاب، از انوار روحانیت بود که بر آسمان دل به قدر صفا ظاهر می‌گردد. چون آینه دل به قدر ستاره، صافی شود، نور روح به قدر ستاره پدید آید. و چون ماه ببیند، اگر تمام ماه بود، بدان که دل، تمام صافی شده است، و اگر نقصان دارد، به قدر نقصان، کدورت باقی است. و چون آینه دل در صفا به کمال رسد، قابل نور روح گردد، بر مثال خورشید ببیند، چنانچه صفا زیادت‌تر، خورشید درخشان‌تر. تا وقت بود که در روشنی هزار بار از خورشید تابان‌تر بود. اگر ماه و خورشید، هر دو یکبار ببیند، ماه، دل بود، که از عکس نور روح منور شده است، و خورشید، روح باشد که دیده شود، اما هنوز از پس حجاب طالع می‌شود، تا خیال او را بر صورت خورشید می‌بیند. و الا نه نور روح، بی شکل و بی صورت است. و گاه بود که پرتو انوار صفات خداوند عزوجل بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئًا، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا» استقبال کند و از این حجاب روحانی و دلی، عکس بر آینه اندازد و به قدر صفای آن بنماید. اگر کسی گوید: «چگونه توان دانستن که پرتو صفات خداوند است؟»

گزیده‌ها از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری	مکتوب گیسودراز
اگر کسی گوید: «چگونه تواند دانستن که پرتو نور صفات خداوند است؟» جواب چنین گفته‌اند: آنچه از انوار صفات حق، مشاهده دلی شود، همان نور معرفت او گردد و تعریف خود هم کند. ذوقی به جان پدید آید که بدان ذوق بدانند که آنچه می‌بینم، از حضرت خداوند است عزوجل، نه از اغیار، و این معنی ذوقی است، در عبارت دشوار آید. و گفته‌اند: «انوار صفات جمال، مشرق است، نه [محرق] و انوار صفات جلال، محرق است، نه مشرق.» و عقل و فهم اینجا بگدازد و گرد نتواند گشتن. و گاه بود صفای دل به کمال رسد از ستریهیم آیاتنا فی الآفاق و فی أنفسیهیم [فصلت (۴۱)/۵۳] پدید آید. اگر در خود نگرَد، همه حق ببندد و اگر در موجودات نگرَد، همه حق ببندد (همان، ۲۷۱ - ۲۷۳).	جواب چنین گفته‌اند: آنچه^۵ از انوار صفات حق، مشاهده دل شود، همان نور معرفت او گردد و تعریف خود هم خود کند. ذوقی به جان پدید آید که بدان ذوق داند آنچه می‌بینم، از حضرت بی‌چون [است]، نه از اغیار. و این معنی ذوقی است که در عبارت دشوار آید. و گفته‌اند: انوار صفات جمال، مشرق است، نه محرق، و انوار صفات جلال، محرق است، نه مشرق. عقل و فهم اینجا بگدازد و گرد نتواند گشتن. و گاه بود صفای دل به کمال رسد، «ستریهیم آیاتنا فی الآفاق و فی أنفسیهیم» [فصلت (۴۱)/۵۳] پدید آید. اگر در خود نگرَد، همه حق ببندد و اگر در موجودات نگرَد، نیز همه حق ببندد.
چنان‌که آن بزرگ گفت: «مَا نَظَرْتُ فِي شَيْءٍ إِلَّا وَرَأَيْتُ اللَّهَ فِيهِ، نَظَرُ نَكْرَمٍ فِي شَيْءٍ، مَكْرَ أَنْكَهَ دَيْمٌ خَدَاوَنَدَ رَا دَرِ اَو» (همان، ۲۷۳).	چنان‌که آن بزرگ گفت: «مَا نَظَرْتُ فِي شَيْءٍ إِلَّا وَرَأَيْتُ اللَّهَ فِيهِ، نَظَرُ نَكْرَمٍ فِي شَيْءٍ، مَكْرَ أَنْكَهَ دَيْمٌ خَدَاوَنَدَ رَا دَرِ اَو» (همان، ۲۷۳).
و چون نور حق تعالی عکس بر نور روح اندازد، مشاهده با ذوق شهود آمیخته بود. و چون نور حق تعالی بی حجاب روحی و دلی در شهود آید، بی‌رنگی و بی‌کیفیتی و بی‌حدی و بی‌مثلی و بی‌ضدی آشکارا کند، تمسک و تمکن از لوازم او شود. اینجا نه طلوع مانند، نه غروب، نه یمین، نه یسار، نه فوق، نه تحت، نه مکان، نه زمان، نه قرب، نه بُعد، نه شب، نه روز. اینجا نه عرش است و نه فرش، نه دنیا، نه آخرت. قلم را اینجا سر بشکست، زبان را حرکت نماند، عقل در چاه عدم فرورفت و فهم و علم در بادی حیرت گم شدند. اکتون تو در این حسرت می‌گداز، که در مقام بُعد باشی در حسرت نایافت، [بهرت] از آنکه در مقام قرب باشی در عجب یافت، که آن عجب، مقدمه زوال است و این حسرت وسیلت عطا و نوال (همان، ۲۷۳).	آن نور حق تعالی عکس بر نور روح اندازد، مشاهده با ذوق شهود آمیخته بود. چون نور حق تعالی بی حجاب روحی و دلی در شهود آید، بی‌رنگی و بی‌کیفیتی و بی‌حدی و بی‌مثلی و بی‌ضدی آشکارا کند، تمسک و تمکن از لوازم او شود. اینجا نه طلوع مانند، نه غروب، نه یمین، نه یسار، نه فوق، نه تحت، نه مکان، نه زمان، نه قرب، نه بُعد، نه شب، نه روز. اینجا نه عرش است، نه فرش، نه دنیا است، نه آخرت. قلم را اینجا سر بشکست. زبان را حرکت نماند، عقل در چاه عدم فرورفت و فهم و علم در بادی حیرت گم شدند. اکنون تو در این حسرت می‌گداز، که در مقام بُعد باشی در حسرت نایافت، بهتر از آنکه در مقام قرب باشی در عجب یافت، که آن عجب، مقدمه زوال است.
مکتوب چهارم در تجدید توبه	
و از دوری این مقام و از هولی آن کار نباید که در خاطر آن برادر فتوری و نفوری روی نماید و راه گریز پیش گیرد، «الْفِرَاؤُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ» برخواند. در نبشتن و گفتن این خوف است (همان، ۲۰۷).	نبايد که از دوری این مقام و از با هولی این کار در خاطر آن برادر فتوری و نفوری رو نماید و راه گریز پیش گیرد. «الْفِرَاؤُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ» برخواند. در نبشتن و گفتن این خوف است.
زینهار! نومیدی به هیچ حال هیچ‌کس را جایز نیست. اینجا کار	زینهار! نومیدی به هیچ حال هیچ‌کس را جایز نیست، اینجا کار

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۵

گزیده‌ها از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری	مکتوب گیسودراز
بی علت است، بهایی نمی‌باید (همان، ۲۰۷).	بی علت است.
مکتوب دوم در توبه	
غلام را اگرچه از حبش آورند، چه زیان دارد چون خواجه، کافور نام نهد؟ (همان، ۱۹۲).	غلام را اگرچه از حبش گیرند، چه زیان دارد چون خواجه، کافور نام نهد؟
مکتوب چهارم در تجدید توبه	
بسا کس بود که از پیش بت بردارند و به طرقة‌العینی چنان برگیرند که هنوز سجده‌گاه در پیش بتکده گرم بود، که او را از همه ملک و فلک درگذرانیده باشند و در صفتی رسانیده که اگر انس و جنّ و ملک، وی را بازطلبند، نشان نیابند، سرگردان شوند و گویند: «این چه بود و چه شد؟» جواب دهند: «فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ» [بروج (۸۵)/۱۶]، هرچه خواست، کرد. چون و چرا را در این حضرت بار نیست و علت را مدخل نه، بازگردید و چون و چرا را در عالم انسانیت خرج کنید، که از آنجا برآمده است» (همان، ۲۰۷ - ۲۰۸).	بسا کس بود که از پیش بت بردارند و به طرقة‌العینی چنان برگیرند که هنوز سجده‌گاه در پیش بتکده گرم بود، که او را از همه ملک و فلک درگذرانیده باشند و در صفتی رسانند که اگر انس و جنّ و ملک، وی را بازطلبند، نشان نیابند. سرگردان شوند و گویند: «این چه بود و چه شد؟» جواب دهند: «فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ» [بروج (۸۵)/۱۶]، هرچه خواست، کرد. چون و چرا را در این حضرت بار نیست و علت را مدخل نه، بازگردید و چون و چرا در عالم انسانیت خرج کنید که از آنجا برآمده است» (همان، ۱۳).
مکتوب پانزدهم در وصول	
حاصل، هر صاحب‌دولت را که نهایت مرجع و منتهی، حضرت خداوند تعالی خواهد بود، وَ أَنْ إِلَى رَبِّكَ أَلْمُتُّهُ [نجم (۵۳)/۴۲] در مبدأ اول عهد الّسْتُ بریْکُم [اعراف (۷)/۱۷۲]، بر طینت روحانیت و ذروه انسانیت او، خمیرمایه رشاش نهاده‌اند، که: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلُمَاتٍ، ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ» بر آن ناطق است و در جرعه جام الست، ذوقی به کام وی برسانیده‌اند که اثر آن هرگز از کام جان وی بیرون نشود و زندگی وی بدان ذوق است و قصد آن نور همیشه به مرکز و معدن خویش است و با این عالم الفت بگیرد و یک دم به ترک آن شراب نتواند، چنان‌که بزرگی گفته است:	حاصل الامر، صاحب‌دولت را [که] نهایی مرجع و منتهی، حضرت تعالی خواهد بود، در مبدأ اول عهد «الّسْتُ بریْکُم» [اعراف (۷)/۱۷۲]، بر طینت روحانیت و ذروه انسانیت او، خمیرمایه رشاش نهاده‌اند، که: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلُمَاتٍ، ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورِهِ» بر آن ناطق است و در جرعه جام الست، ذوقی به کام وی برسانیده‌اند که اثر آن هرگز از کام جان وی بیرون نرود و زندگی وی بدان ذوق است و قصد آن نور همیشه به مرکز و معدن خویش است و با این عالم الفت نگیرد و یک دم ترک آن شراب نتواند کرد، چنانچه گفته‌اند:
رباعی عشاق تو از الست مست آمده‌اند سرمست ز باده الست آمده‌اند می می‌نوشتند و پند می‌نیوشتند کایشان ز الست می‌پرست آمده‌اند	بیت عشاق تو از ازل چو مست آمده‌اند سرمست ز باده الست آمده‌اند
پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبه الوهیت در گردن ایشان در عهد الست افتاده است، امروز چندان [به] پر و بال در طلب گرد سرادقات جمال شمع جلال پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَى شَيْبَرٍ، تَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ ذِرَاعًا» استقبال کنند و به دست «جَذْبُهُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تَوَازَى عَمَلُ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد و گوید: «تا چند بدین پر و بال ضعیف، گرد سرادقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین پر و بال در هوای هویت ما طیران توانی کرد. این پر و بال در میدان و الدّین جاهلُوا فینا [عنکبوت (۲۹)/۶۹] تا بر سنت لَنَهْدِيَنَّهُمْ	پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبه الوهیت در گردن ایشان در عهد «الّسْتُ بریْکُم» [اعراف (۷)/۱۷۲] افتاده، امروز چندان به پر و بال گرد سرادقات جمال شمع جلال پرواز کنند که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَى شَيْبَرٍ، تَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ ذِرَاعًا» استقبال کنند که به دست «جَذْبُهُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تَوَازَى عَمَلُ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال برکشند و گویند: «تا چندین پر و بال در هوای هوای هویت ما طیران توانی کرد؟ این پر و بال در آشیانه و الدّین جاهلُوا فینا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] در باز، تا بر سنت لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، «نَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ» [نور

گزیده‌ها از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری	مکتوب گیسودراز
سُبُلُنَا [عنکبوت ۶۹/۲۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [که] یَهْدِي اللّٰهُ لِنُورِهِ مَن يَّشَاءُ [نور ۳۵/۲۴] (همان، ۲۹۳ - ۲۹۴).	سُرّ این معنی است. [۳۵/۲۴]
مکتوب نوزدهم در مرض ظاهر و باطن	
چه کنی؟ خونی می‌خور و جانی می‌کن و دست و پایی می‌زن [و] فریادی و شوری پیش نه، که باد لطف، افتادگان را می‌طلبد تا برگردد.	زینهار! بد دل نشوی، که باد لطف در وزیدن است، افتادگان را می‌طلبد.
هفصد هزار سال، سالکان مملکت، سجاده طاعت در مقام کرامت فروود کرده بودند و در خانقاه عصمت بر مصلای حرمت تکیه زده، که: «کار ما داریم.» ناگاه باد لطف وزید، آب و خاک را که در زیر اقدام افتاده بودند، برانگیخت و گفت: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» [بقره ۳۰/۲]. تا هیچ مطیعی به طاعت ننازد و هیچ مفلسی و افتاده‌ای نومید نگردد (همان، ۳۱۹).	مگر نشنیده‌ای هفتصد هزار سال، سالکان مملکت، سجاده طاعت در خانقاه عصمت و صلاحیت تکیه زده، متکه عزت در کمر بسته، می‌گفتند که: «کار ما داریم.» ناگاه باد لطف وزید، آب و خاک را که زیر اقدام افتاده بود، برانگیخت و ندا درداد: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» [بقره ۳۰/۲].
مکتوب دوم در توبه	
چون ملائکه گفتند که: «ما را با فساد ایشان طاقت نیست»، ندا آمد: «آری، اگر بر در شما فرستیم، رد کنید و اگر به دست شما بفروشیم، مخرید» (همان، ۱۹۲).	ملائکه گفتند: «ما را با فساد ایشان طاقت نیست.» ندا آمد: «لَيْسَ فِي الْحَبِّ مُشَاوَرَةٌ.» مصراع با تو چه گویم که تو مجنون نه‌ای (همان، ۱۴) آری، اگر بر در شما فرستیم، رد کنید و اگر به دست شما بفروشیم، مخرید.
مکتوب پانزدهم در وصول	
ای برادر! این کار بر دستار خواجگی، کسی را کمتر راست آید. آورده‌اند که: آن عزیز چون در بهشت آمد، درنگریست، گفت: «این قدم رونده که ما راست، در بند رکاب نتواند بود و این سر پر خمار عشق که ما راست، بار تاج نتواند کشید. ما را قَدْ الفی داده‌اند، با الف به موافقت باید ایستاد که هیچ چیز ندارد. علل و اسباب را آتش دریابد زد.» مردانه لَبِیک عاشقانه بزد و هشت بهشت را وداع کرد. چون به بهشت می‌رفت، با تاج و خلعت، به صفت مقربان بود و چون در راه طلب می‌آمد، عورت‌پوشی نمی‌یافت.	و نیز بدان که این کار بر دستار خواجگی، کسی را راست نیاید. آورده‌اند که: آن عزیز هم در آغاز صبح اربعین صباحاً چون چشم بگشاد، نظر بر جمال عشق افتاد. آن جنبش عشق بود که چون در بهشت آمد، درنگریست، بر فور آغاز کرد: «این قدم مسافران و رونده که ما را است، در بند رکاب نتواند بود و این سر پر خمار عشق که ما را است، بار تاج نتواند کشید. ما را قَدْ الفی داده‌اند، با الف به موافقت باید ایستاد که هیچ چیز ندارد. علل و اسباب و حشم و خدم را آتش دریابد زد.» مردانه لَبِیک عاشقانه زد و هشت بهشت را وداع کرد. چون به بهشت می‌رفت، با تاج و خلعت، به صفت مقربان بود و چون در راه عاشقی و طلب آمد، عورت‌پوشی نمی‌یافت.
مثنوی دانی چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست هر ذره‌ای از ذرات آدم این نعره عشق برآورد:	بیت دانی ^{۱۱} چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست هر ذره از ذرات آدم این نعره عشق برآورد:

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۳۷

گزیده‌ها از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری	مکتوب گیسودراز
مثنوی دل در غم عشق مبتلا خواهم کرد و امروز به خون دل قضا خواهم کرد (همان، ۲۹۵ - ۲۹۶)	بیت ای قبله حقیقی بنمای رخ که ما را بگرفت دل به کلی زین قبله مجازی
مکتوب دهم در کرامت ای برادر! آخر شنیده‌ای: «إِنَّ الْحُبَّ أَوْلُهُ حَيَوَةٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ وَ أَوْلُهُ خُتْلٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ، اوّل محبت، حیات^{۱۲} است و آخرش ممات و اوّل محبت مکر است و آخرش قتل»، «وَ أَوْلُهُ كَرَامَةٌ وَ آخِرُهُ غَرَامَةٌ، و اولش کرامت است و آخرش غرامت». از اینجاست که گفته‌اند که: «بلا در محبت دربیاید، چنان‌که نمک در دیگ». سرّ این است که گفت: بیت آسایش است رنج کشیدن به بوی آنک روزی طبیب بر در بیمار بگذرد (همان، ۲۵۹ - ۲۶۰)	آری آری، در زیر سایه درختان بهشت، سبق عشق تکرار نتوان کرد. خانه در شارستان ابتلا باید گرفت و دبیرستان بلا را ملازمت باید نمود، تا تختۀ «إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَوْلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ» درست شود. «لَأَنَّ الْمَحَبَّةَ^{۱۳} أَوْلُهُ مَكْرٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ». از اینجا است که گفته‌اند که: «بلا در محبت دربیاید^{۱۴}، چنان‌که نمک در دیگ». سرّ این است که گفت: بیت آسایش است رنج کشیدن به بوی آنک^{۱۵} روزی طبیب بر سر بیمار بگذرد
این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز نکند، داد جمال خود نداده باشد. به حقّ حق، که داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: «در ما نگر»، تو گویی: «دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی.» کسی گفته است: بیت نجم! حدیث وصلش زنهار تا نگویی کان در زبان نیاید و اندر دهان نگنجد (همان، ۲۶۰)	این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز کند، داد جمال خود نداده باشد. داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: «در ما نگر» (همان، ۱۵)، تو گویی: «دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی.» کسی گفته است: بیت طاقت دیدن رخ تو که راست؟ من مسکین شنیده حیرانم
ای برادر! آن روز که بساط محبت گسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینکه آن سالک اوّل، آدم صفی صلوات الله علیه سیصد سال خون جگر بر رخساره باریده و اینکه نوح برگزیده را تیرِ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ [هود ۴۶/۱۱] بر جگر او زده و اینکه خلیل را حلت خلّت پوشانیده، پس آنگاه نمرود طاعی را بر وی گماشته و در منجنیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینک مهتر یوسف را بر سر چهارسوی بازار مصر در صف بندگان، مَن یَزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریّا را به اَرّه دو پاره کرده. سرّ این است که سوخته‌ای گفته است:	ای برادر! آن روز که بساط محبت گسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینکه آن سالک اوّل‌قدم، آدم صفی صلوات الله علیه سیصد سال خون جگر بر رخساره بارید و اینکه نوح برگزیده [را] به تَرَانَةِ «لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ» [هود ۴۶/۱۱] بر جگر آورده و اینکه خلیل را حلت خلّت پوشانیده، پس آنگاه نمرود طاعی را بر وی گماشته، در منجنیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینکه یوسف [را] بر سر چهارسوی^{۱۶} بازار مصر در صف بندگان، مَن یَزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریّا را پاره دو پاره کرده و اینکه ایوب را سال‌ها در مرض سرطان سرگردان کرده و اینکه موسی سوخته «أَرْنِي» [اعراف ۱۴۳/۷] گویان گشته، او همه سزایی است که سوخته‌ای گفته است:

گزیده‌ها از مکتوبات صدی شرف‌الدین منیری	مکتوب گیسودراز
قطعه این همه می‌کند ولیک از بیم مرد را زهره نی که آه کند زانکه رویش به‌سان آینه‌ای است آه آینه را تباه کند (همان، ۲۶۰ - ۲۶۱)	رباعی به ترخم نظری جانب ما خواهی کرد لیکن آن ناز که در تست کجا خواهی کرد؟ حسن را قاعده جور است بتا می‌دانم با که کردی که به مسعود وفا خواهی کرد بیت مرا یاری است در خاطر اگر گویم کدام است او جهانی مبتلا گردد بلایی خاص و عام است او
مکتوب شانزدهم در سالک و مجذوب ای برادر! جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: «یا جان بدهم، یا به مقصود رسم» این گوهر شب‌چراغ است و عزت او بدین است که دربان او، موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگوسار در قعر دریا فرود می‌روند.	ای^{۱۷} برادر!^{۱۸} جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: «یا بدهم یا به مقصودی رسم و گویم به بانگ بلند: بیت یا به دست آریم سرّی یا دراندازیم سر یا به کام دشمنان گردیم یا سلطان شویم» این گوهر شب‌چراغ است و عزتش این است که در میان موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگوسار در قعر دریا فرود می‌روند تا بویی از او بیابند. اما نباید که غافل‌وار کسی بیاید^{۱۹}، که صد هزار ماهیان بحر جلال در طلب ترحم می‌گردند که لقمه کنند، تا کسی نداند که چه شد و کجا رفت (همان، ۱۶). رباعی با دل گفتم مرا میر بر در او کاو پادشه است و من ندارم سر او دل گفت برو حدیث بپهوده مگو یا در بر او کشند یا بر در او چون قدمی به غفلت، کسی خواهد که در این راه نهد، نهنگ لعین قعر دریای جلال که دربان این درگاه است، بر فور آغاز کند و گوید: «مرا نمی‌شناسی؟ من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من آموختند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس ما بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند. این همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی به عوانی بنشانند. اکنون یا تاج اخلاص بیار و در رو و یا با فتراک ما می‌ساز.» نه تو مرد دینی و این لعین برای هر دینی از جای خویش نجنبید. تکبری عظیم دارد، تا صدیقی در مملکت پدید نیاید و عیاری پاک‌بازی در این راه قدم نهد، او از جای نجنبید. خداوند! خاتمت به خیر گردانی، والسلام (همان، ۲۹۹).

۱.۲ تأملی بر وام‌گیری شیخ منیری و گیسودراز از دو منبع به صورت مستقیم یا با واسطه

چنان‌که از جدول فوق پیداست، مکتوب سوم گیسودراز از هفت نامه که در مکتوباتِ صدی آمده، اقتباس شده است. اشاره به این نکته بایسته است که شرف‌الدین منیری که مانند دیگر صوفیان، در مکتوباتِ صدی خود از منابعی بهره جسته، بر پایه جستجوی نگارندگان، در مطاوی این هفت مکتوب، یعنی نامه‌های دوازدهم، چهارم، دوم، پانزدهم، نوزدهم، دهم و شانزدهم نیز از روح‌الارواح (تألیف: ۵۳۰ - ۵۳۴ ق.) و مرصادالعباد (تألیف: ۶۱۸ - ۶۲۰ ق.) به شدت تأثیر پذیرفته است، چنان‌که شیخ منیری در مطاوی مکتوب چهارم خود با عنوان «در تجدید توبه» (بنگرید به: منیری، ۱۹۹۴م: ۱۴ پ - ۱۶ پ)، مکتوب دوم با عنوان «در توبه» (همان، ۹ ر - ۱۱ ر)، مکتوب نوزدهم با عنوان «در مرض ظاهر و باطن» (همان، ۶۰ پ - ۶۳ ر)، مکتوب پانزدهم با عنوان «در وصول» (همان، ۵۰ ر - ۵۲ پ)، مکتوب دهم با عنوان «در کرامت» (همان، ۳۴ پ - ۳۹ ر) و نیز مکتوب شانزدهم خود با عنوان «در سالک و مجذوب» (همان، ۵۲ پ - ۵۴ ر) از روح‌الارواح که تنها یک بار از آن به نام یاد کرده، مطالبی را برگرفته، افزون بر اینکه در مکتوب دوازدهم خود با عنوان «در انوار» (همان، ۴۳ ر - ۴۵ پ) مکتوب پانزدهم با عنوان «در وصول» (همان، ۵۰ ر - ۵۲ پ) و مکتوب شانزدهم خود با عنوان «در سالک و مجذوب» (همان، ۵۲ پ - ۵۴ ر)، به شدت از مرصادالعباد که هیچ‌گاه نیز از آن به نام یاد نکرده، تأثیر پذیرفته است.

ممکن است این احتمال به ذهن برسد که گیسودراز آن مطالب را که در هفت مکتوب شرف‌الدین، زاده طبع او نیست، بدون واسطه و از منابع اصلی یعنی روح‌الارواح یا مرصادالعباد اخذ کرده باشد و نه از منبع باواسطه یعنی مکتوباتِ صدی. درباره این احتمال باید گفت که از رهگذر بررسی دقیق روح‌الارواح و مرصادالعباد با هفت مکتوب شیخ منیری پیداست که شرف‌الدین برخی از مطالب صد مکتوب خود را از کتب معتبر صوفیانه پیش از خود، نه به صورت مستقیم، بلکه با گزینش دقیق، ساده‌تر کردن متن و نیز با تلخیص و گاه افزودن مطالب یا ابیاتی به متن، اقتباس کرده است. حال چگونه ممکن است که همان مطالب گزینش‌شده از سوی شرف‌الدین بعینه در مکتوب سوم گیسودراز نیز آمده باشد؟ به دیگر سخن، چرا گیسودراز که آثاری مانند روح‌الارواح و مرصادالعباد را در دست داشته، مطالب را به گونه‌ای متفاوت از شیخ منیری برگزیده و یا چرا شیوه تلخیص او با شرف‌الدین متفاوت نیست؟ نگارندگان برای اثبات این مدعا، ابتدا به نمونه‌ای از تأثیر شیخ منیری از روح‌الارواح اشاره کرده‌اند و برآنند که وام‌گیری گیسودراز مطابق با مکتوباتِ صدی، تصادفی نیست و به باور

نویسندگان، گیسودراز نقل مطالبی از روح‌الارواح را در مکتوب خود به واسطهٔ مکتوبات صلی، از روح‌الارواح کوتاه‌تر و مناسب‌تر دیده است:

روح‌الارواح	مکتوبات صلی و مکتوب سوم گیسودراز
آن عزیز چون در بهشت آمد، درنگریست، گفت: «این قدم رونده که ما راست، در بند رکاب نتواند بود و این سر پر خمار اسرار عشق که ما راست، بار تاج نتواند کشید. ما را قدی الفی داده‌اند، با الف موافقت باید کرد که هیچ ندارد. علل و اسباب و حوالات را آتش درزد.» همی لیلیکی عاشقانه بزد و هشت بهشت در نطع شهود و مشاهدت درباخت. بیت دانی چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست چون مست شوی و پای‌ها گردد سست گویند بنشین هنوز باقی بر تست شعر أَلَا فَاسْقِيَانِي مِنْ شَرَابِكَمَا الْوَرْدِ وَإِنْ كُنْتُ قَدْ أَنْفَدْتُ فِي شَرِبِهَا بُرْدِي سَوَارِي وَ دُمُلُوجِي وَ مَا مَلَكَتْ يَدِي مُبَاحٌ لَكُمْ نَهَبٌ فَلَا تَقْطَعُوا وَرْدِي عجب کاری است، چون آدم را بدین روزی از بهشت بیرون خواست آوردن، در بهشت آوردن چه حکمت بود؟ آری جان و جهان من او جلّ جلاله بهشت به آدم و آدمی فروخته است و به مذهب امام شافعی بیع غایب درست نیاید و اگر آید، خیار ثابت بود. آدم را صلوات الله علیه به بهشت برد تا بیع درست بود و خیار ثابت نباشد، به بهشتش برد تا مبیع بدید، پس بدین عالم آورد که دبیرستان معاملت است، تا بها بدهد؛ و بضاعت ما هر چند که معیب است، اما فروشنده کریم است. أَقْبَلْنِي وَإِنْ كُنْتُ زَانِفًا فَقَدْ يُسَامِحُ الْكَرِيمُ وَإِنْ كَانَ عَارِفًا. هر چند که سرمایه ما با عیب است و شایسته درگاه نیست، لیکن از غریم مفلس هر چه بایی، بیاید ستد. خُذْ مِنْ غَرِيمِ السَّوِّءِ وَ لَوْ أَجْرَةٌ. آدم چون به بهشت می‌رفت، بر صفت مقربان بود، و چون در راه می‌آمد، عورت پوشی نمی‌یافت (سمعانی، ۱۳۶۸: ۲۲۷).	آورده‌اند که: آن عزیز (مکتوب گیسودراز: + «هم در آغاز صبح اربعین صباحاً چون چشم بگشاد، نظر بر جمال عشق افتاد. آن جنبش عشق بود که») چون در بهشت آمد، درنگریست، گفت (مکتوب گیسودراز: بر فور آغاز کرد): «این قدم (مکتوب گیسودراز: + «مسافران و») رونده که ما راست، در بند رکاب نتواند بود و این سر پر خمار عشق که ما راست، بار تاج نتواند کشید. ما را قدی الفی داده‌اند، با الف به موافقت باید ایستاد که هیچ چیز ندارد. علل و اسباب (مکتوب گیسودراز: + «و حشمت و خدم») را آتش در باید زد.» مردانه لیلیک عاشقانه بزد و هشت بهشت را وداع کرد. چون به بهشت می‌رفت، با تاج و خلعت، به صفت مقربان بود و چون در راه (مکتوب گیسودراز: + «عاشقی و») طلب می‌آمد (مکتوب گیسودراز: آمد)، عورت پوشی نمی‌یافت. مثنوی دانی چه بود شرط خرابات نخست تاج و کمر و کلاه دربازی چست هر ذره‌ای (مکتوب گیسودراز: ذره) از ذرات آدم این نعره عشق بر آورد (مکتوب گیسودراز: بر آورده): مثنوی دل در غم عشق مبتلا خواهم کرد و امروز به خون دل قضا خواهم کرد (مکتوب گیسودراز: ای قبله حقیقی بنمای رخ که ما را بگرفت دل به کلی زین قبله مجازی)

چنان‌که پیداست، شیخ منیری مطالب فوق از روح‌الارواح را با تلخیص متن گزینش کرده و سپس گیسودراز همان مطالب را بعینه و تنها با اختلافاتی اندک در برخی از ضبط‌ها و چند افزوده در مکتوب سوم خود آورده است. می‌توان به نمونه‌ای از مرصاد/العباد نیز اشاره کرد که

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۱

همان مطالب گزینش شده از سوی شرف‌الدین از این کتاب، در مکتوب سوم گیسودراز نیز آمده است:

مکتوباتِ صدی و مکتوب سوم گیسودراز	مرصادالعباد
چون (مکتوب گیسودراز: بدان که چون) آینه دل صاف شود و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از او (مکتوب گیسودراز: دل) محو گردد، قابل (مکتوب گیسودراز: + قبول) انوار غیبی شود. در بدایت حال، آن انوار بیشتر بر (مکتوب گیسودراز: - بر) مثال برق و لوامع و لوابح پدید آید. چندان‌که صفات (مکتوب گیسودراز: صفا) زیادت می‌شود، آن نور (مکتوب گیسودراز: انوار) بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد (مکتوب گیسودراز: + و) بعد (مکتوب گیسودراز: + از) آن برق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش افروخته شود، آنگاه نورهای علوی پدید آید، ابتدا به صورت ستارگان خورد و بزرگ (مکتوب گیسودراز: - خرد و بزرگ)، آنگاه (مکتوب گیسودراز: بعد از آن) بر مثال ماه دیده شود (مکتوب گیسودراز: - دیده شود)، بعد از آن بر مثال خورشید پیدا گردد (مکتوب گیسودراز: + گاه‌گاهی هزار چند از خورشید در روشنایی و تابش زیادت باشد).	بدان که چون آینه دل به تدریج از تصرف مصفل «لا اله الا الله» صقالت یابد، و زنگار طبیعت و ظلمت صفات بشریت از او محو شود که «إِنْ لِكُلِّ شَيْءٍ صَقَالَةٌ وَ صَقَالَةُ الْقُلُوبِ ذِكْرُ اللَّهِ»، پذیرای انوار غیبی گردد و سالک به حسب صفات دل و ظهور انوار مشاهد آن انوار شود. و در بدایت حال انوار بیشتر بر مثال بروق و لوامع و لوابح پدید آید. يا أَيُّهَا الْبَرَقُ الَّذِي تَلَمَعُ مِنْ أَيْ أَكْثَافِ الْجَمِيِّ تَسْطَعُ و چندان‌که صفات زیادت می‌شود، انوار بقوت‌تر و زیادت‌تر می‌گردد، بعد از بروق بر مثال چراغ و شمع و مشعله و آتش‌های افروخته مشاهده شود، و آنگاه انوار علوی پدید آید، ابتدا در صورت کواکب خرد و بزرگ، و آنگاه بر مثال قمر مشاهده افتد، و بعد از آن در شکل شمس پیدا گردد (نجم رازی، ۱۳۹۹: ۲۹۹ - ۳۰۰).

شیخ منیری مطالب فوق از مرصادالعباد را با تلخیص متن گزینش کرده و سپس گیسودراز همان مطالب را بعینه و تنها با اختلافاتی اندک در برخی از ضبط‌ها و چند افزوده در مکتوب سوم خود آورده است. می‌توان به نمونه‌ای دیگر از مرصادالعباد نیز اشاره کرد:

مکتوباتِ صدی و مکتوب سوم گیسودراز	مرصادالعباد
پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبۀ الوهیت در گردن ایشان در عهد الست (مکتوب گیسودراز: أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ) افتاده است (مکتوب گیسودراز: - است)، امروز چندان [به] پر و بال در طلب (مکتوب گیسودراز: - در طلب) گرد سرادقات جمال شمع جلال پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» یک شعله از شعله‌های آن شمع «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَيْلِ الْوَرِيدِ» استقبال کند، و به دست «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُؤَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد و گوید (مکتوب گیسودراز: در کنار وصال برکشند و گویند): «تا چند بدین (مکتوب گیسودراز: تا چندین) پر و بال ضعیف، گرد سرادقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین (مکتوب گیسودراز: - ضعیف... بدین) پر و بال در هوای هویت ما طیران نتوانی کرد (مکتوب گیسودراز: طیران توانی کرد). این پر و بال در میدان (مکتوب گیسودراز: أَشْيَانَةً) وَ الَّذِيْنَ جَاهَلُوا فِينَا [عنکبوت ۲۹/۶۹] دریا، تا بر سَنَتِ لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا [عنکبوت	پروانه‌صفتان جانباز عالم عشق که کمند جذبۀ الوهیت در گردن دل ایشان در عهد الست افتاده است، امروز چندان به پر و بال درد طلب گرد سرادقات جمال شمع جلال حضرت پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» یک شعله از شعله‌های آن شمع «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَيْلِ الْوَرِيدِ» استقبال کند، و به دست «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُؤَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد، که: «يا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً» تا چند به پر و بال پروانگی «و خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفاً»، گرد سرادقات جمال ما گردی؟ تو بدین پر و بال در فضای هوای هویت طیران نتوانی کرد. بیا این پر و بال در میدان «و الَّذِيْنَ جَاهَلُوا فِينَا» دریا، تا بر سَنَتِ لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» پر و بالی از شعله انوار خویش، تو را کرامت کنیم، که «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ» (نجم رازی، ۱۳۹۹: ۳۳۸).

مکتوبات صدی و مکتوب سوم گیسودراز	مرصادالعباد
[۶۹/۲۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [۴۵] (مکتوب گیسودراز: - که) یَهْدِی اللّٰهُ نُورَهٗ مِّنْ یَّشَاءُ [نور (مکتوب گیسودراز: + «سرّ این معنی است»)].	

چنان‌که پیداست، شرف‌الدین منیری مطالب فوق از مرصادالعباد را با کاستن چند واژه و نیز سه آیه از متن گزیده کرده و سپس گیسودراز همان مطالب را بعینه و تنها با اختلافاتی اندک در برخی از ضبط‌ها و چند افزوده و کاهش در مکتوب سوم خود آورده است.

۲.۲ درنگی بر تفاوت‌های مهمّ دو مکتوب در ضبط برخی از ابیات و مأثورات

از رهگذر مقابله دو متن فوق، به چهار تفاوت مهمّ در ضبط برخی از ابیات و مأثورات پی بردیم که می‌توان به آن‌ها به عنوان ضبط و روایتی قابل اعتنا نگریست. این موارد عبارتند از:

۱. مصراع دوم از بیت سعدی شیراز که در مکتوبات صدی به صورت «روزی طیب بر در بیمار بگذرد»، آمده (بنگرید به: خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰)، در کلیات سعدی (چاپ فروغی)، غزلیات سعدی (چاپ فروغی و یغمایی) و غزلهای سعدی (چاپ یوسفی) بدون هیچ نسخه‌بدلی به صورت «روزی طیب بر سر بیمار بگذرد»، ضبط شده (بنگرید به: سعدی، ۱۳۸۶: ۴۷۵؛ همان، ۱۳۸۰: ۲۹۶؛ همان، ۱۳۸۵: ۳۸)، که در مکتوبات گیسودراز نیز این مصراع موافق با ضبط این سه منبع است (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵).

۲. بیتی از سنایی که تنها در مکتوبات گیسودراز به صورت «یا به دست آریم سرّی یا دراندازیم سر/ یا به کام دشمنان گردیم یا سلطان شویم»، آمده (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۶)، در چاپ‌های مصفا و مدرّس رضوی از دیوان سنایی بدون هیچ نسخه‌بدلی بدین‌گونه آمده است:

یا به دست آریم سرّی یا یرافشانیم سر یا به کام حاسدان گردیم یا سلطان شویم

(سنایی، ۱۳۳۶: ۲۲۸؛ همان، ۱۳۸۸: ۴۱۹)

به این دو ضبط از بیت فوق با توجه به مخاطب‌شناسی سنایی و پیدا شدن طیف گسترده‌ای از مخاطبان در شبه‌قاره (برای آگاهی بیشتر، بنگرید: زرقانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۵-۶)، باید به‌عنوان ضبط‌هایی قابل اعتنا نگریست.

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۳

۳. مأثوری که در مکتوباتِ صدی به صورت «إِنَّ الْحُبَّ أَوَّلُهُ حَيَوَةٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ وَ أَوَّلُهُ خَتْلٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ، اوّل محبت، حیات است و آخرش ممات و اوّل محبت، مکر است و آخرش قتل» آمده (بنگرید به: خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۵۹ - ۲۶۰)، در روح‌الارواح بدین گونه ضبط شده است:

«إِنَّ الْحُبَّ أَوَّلُهُ خَتْلٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ» (سمعانی، ۱۳۶۸: ۱۳۹ - ۱۴۰؛ نیز بنگرید به: صدری‌نیا، ۱۳۹۴: ۹۸).

اما ابتدای این قول در مکتوب گیسودراز به صورت «لَأَنَّ الْمَحَبَّةَ أَوَّلُهُ مَكْرٌ وَ آخِرُهُ قَتْلٌ» (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵) آمده است که می‌توان سه احتمال را مطرح کرد: نخست آنکه گیسودراز این مأثور را از منبع دیگری ذکر کرده باشد، که البته بعید است. دیگر آنکه به باور نگارندگان، شاید گیسودراز این قول را ساده‌تر کرده است، اما شاید هم این قول در میان ارباب خانقاه و عرفای آن روزگار به صورت مثل سائر متداول بوده است.

۴. قول دیگری که تنها در مکتوباتِ گیسودراز به صورت «إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَوَّلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ» آمده و گویا گیسودراز آن را به مکتوب خود افزوده (بنگرید به: گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵)، صورت کامل آن در کیمیای سعادت بدین گونه آمده است:

«إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ بِالْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَلَا مَثْلُ» (غزالی، ۱۳۸۰: ۶۱/۱؛ نیز بنگرید به: صدری‌نیا، ۱۳۹۴: ۹۸).

این قول چنان‌که پیداست، در مکتوب گیسودراز به صورت «إِنَّ الْبَلَاءَ مُوَكَّلٌ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَوَّلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ» آمده است، که بی‌شک گزاره‌های «أَوَّلُهُ حَيَاتٌ وَ آخِرُهُ مَمَاتٌ»، حاصل اشتباه کاتب چاپ سنگی است.

۳.۲ تصحیح برخی از گزاره‌های نامه گیسودراز از رهگذر مکتوباتِ صدی

نگارندگان از رهگذر مقابله نامه سوم گیسودراز با مکتوباتِ صدی دریافتند که در برخی از ضبط‌های مکتوب گیسودراز، تحریفات یا تصحیفاتی روی داده که نتیجه رونویسی کاتب چاپ سنگی مکتوباتِ گیسودراز از نسخ متأخر این اثر و نیز تصرفات و لغزش‌های کاتبان کم‌مایه یا

بی‌دقت است. در ادامه، با بهره‌گیری از مکتوبات صدی، پنج نمونه از این‌گونه موارد تصحیح شده است:

۱.

پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبۀ الوهیت در گردن ایشان در عهد «الستُ برکم» [اعراف (۷)/۱۷۲] افتاده، امروز چندان به پر و بال گرد سראقات جمال شمع جلال پرواز کنند که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کنند که به دست «جَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال برکشند و گویند: «تا چندین پر و بال در هوای هویت ما طیران توانی کرد؟ این پر و بال در آشیانه «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] در باز، تا بر سنت «لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ» [نور (۲۴)/۳۵] سرّ این معنی است (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./۱۹۴۳م: ۱۴).

چنان‌که پیداست، کاتب در نوشتن افعال «استقبال کنند»، «در کنار وصال برکشند» و «گویند»، دچار لغزش شده است، زیرا فاعل در بخش دوم گزاره فوق، «خداوند» است و کاتب اشتباهاً گمان کرده است که «پروانه‌صفتان جانباز عشق» فاعل تمامی گزاره است، چنان‌که در مکتوبات صدی به‌درستی بدین‌گونه آمده است:

پروانه‌صفتان جانباز عشق که کمند جذبۀ الوهیت در گردن ایشان در عهد الست افتاده است، امروز چندان پر و بال در طلب گرد سראقات جمال شمع جلال پرواز کنند، که بر قضیه «مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْئاً، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعاً» استقبال کند و به دست «جَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ» او را در کنار وصال کشد و گوید:

تا چند بدین پر و بال ضعیف، گرد سראقات جمال [ما] گردی؟ تو بدین پر و بال در هوای هویت ما طیران توانی کرد. این پر و بال در میدان «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] در باز، تا بر سنت «لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» [عنکبوت (۲۹)/۶۹] پر و بالی از شعاع انوار خویش، تو را کرامت کنیم، [که] «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ» [نور (۲۴)/۳۵] (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۹۴).

همچنین کاتب در نوشتن کلمات «تا چند بدین» دچار لغزش گشته و این لغات را به‌صورت «چندین» کتابت کرده که سبب شده است از گزاره معنایی دریافت نشود. این کلمات نیز در مکتوبات صدی به‌درستی به صورت «تا چند بدین»، ضبط شده است.

این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز کند، داد جمال خود نداده باشد. داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: در ما نگر، تو گویی: دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۵ - ۱۶).

با توجه به گزاره فوق، هر چند از فعل «ناز کند»، معنایی دریافت می‌شود، اما بی‌شک با توجه به دیدگاه صوفیانه نویسنده و نیز با توجه به بافت بند فوق، آن معنا نادرست خواهد بود. این فعل در مکتوباتِ صدی به صورت «ناز نکند»، بدین گونه آمده است:

این دانی چیست؟ هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود ناز نکند، داد جمال خود نداده باشد. به حق حق، که داد جمال حضرت پاک او آن است که اگر فردا خطاب آید که: در ما نگر، تو گویی: دریغ باشد چنان جمال را از نظر چو منی (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰).

چنان‌که پیداست، از فعل «ناز نکند»، می‌توان معنای درست را دریافت کرد. مدعای نویسندگان آنگاه قوت می‌یابد که می‌بینیم این گزاره در روح‌الارواح نیز که شیخ منیری در مکتوب خود به آن نظر داشته، به صورت زیر آمده است:

«هر آن صاحب‌جمالی که بر عاشق خود دلال نکند، داد جمال خود نداده است. به حق حق که داد جمال آن است که اگر فردا خطاب آید که در ما نگر، تو گویی: اُنْزِرْ ذَٰلِكَ الْجَمَالَ عَنْ نَظَرٍ مِثْلِي» (سمعانی، ۱۳۶۸: ۱۴۰).

ای برادر! آن روز که بساط محبت بگسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینکه آن سالک اول‌قدم، آدم صفی... سیصد سال خون جگر بر رخساره بارید و اینکه نوح برگزیده به ترانه «لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ» [هود (۱۱)/۴۶] بر جگر آورده و اینکه خلیل را حله خلت پوشانیده، پس آنگاه نمرود طاغی را بر وی گماشته، در منجنیق بلا نهاده و اینکه یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینکه یوسف بر سر چهارسوی بازار مصر در صف بندگان، من یزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینکه زکریا را پاره دو پاره کرده... او همه سزایی است که سوخته‌ای گفته است (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۶).

در نمونه فوق، کاتب در نوشتن کلمات «به ترانه»، «بر جگر آورده» و «پاره دو پاره»، دچار لغزش شده است، حال آنکه در مکتوباتِ صدی این کلمات به‌درستی به صورت «تیر»، «بر جگر او زده» و «به ارّه دو پاره» آمده است:

ای برادر! آن روز که بساط محبت گسترانیدند، همه مرادها را آتش درزدند. اینک آن سالک اول، آدم صفی صلوات الله علیه سیصد سال خون جگر بر رخساره باریده و اینک نوح برگزیده را تیرِ اِنَّهُ لَيْسَ مِنْ اَهْلِكَ [هود (۱۱)/۴۶] بر جگر او زده و اینک خلیل را حلت خلت پوشانیده، پس آنگاه نمرود طاغی را بر وی گماشته و در منجیق بلا نهاده و اینک یعقوب را هشتاد سال در بیت‌الاحزان سوخته و اینک مهتر یوسف را بر سر چهارسوی بازار مصر در صف بندگان، مَنْ یزید کرده و به چند درم ناسره فروخته و اینک زکریا را به ارّه دو پاره کرده. سر این است که سوخته‌ای گفته است (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰ - ۲۶۱).

۴.

ای برادر! جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: یا جان بدهم یا به مقصودی رسم... این گوهر شب چراغ است و عزتش این است که در میان موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگونسار در قعر دریا فرو می‌روند (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۶).

با توجه به گزاره فوق، از کلمات «در میان»، معنایی دریافت نمی‌شود، حال آنکه در مکتوبات صدی این کلمات به درستی به صورت «دریان او» آمده است:

ای برادر! جانی است و مقصودی. مرد باید تا گوید: «یا جان بدهم، یا به مقصود رسم.» این گوهر شب چراغ است و عزت او بدین است که دریان او، موج دریای خون‌خوار است. آن گوهر صد هزار طالب دارد که برای او جان فدا می‌کنند و نگوسار در قعر دریا فرو می‌روند (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۹۹).

۵.

من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من دانستند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس تا بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند. همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی بعد این بنشانند (گیسودراز، ۱۳۶۲ق./ ۱۹۴۳م: ۱۷).

چنان‌که پیداست، کاتب در نوشتن کلمات «بعد این» دچار لغزش شده، حال آنکه این کلمات در مکتوبات صدی به درستی به صورت «به عوانی» ضبط شده است:

من آنم که اهل آسمان اول، آداب تسبیح از من آموختند و اهل آسمان دوم، آداب تهلیل از من آموختند و اهل آسمان دیگر، همچنین. مسند تدریس ما بر فرق گنبد اخضر نهاده بودند.

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۷

این همه دولت‌ها درباختیم، تا طراز لعنت بر پیشانی ما کشیدند و بر سر کوی شرع محمدی به عوانی بنشانند (خاتمی، ۱۳۹۸: ۲۹۹).

۳. نتیجه‌گیری

بی‌شک گیسودراز در مکتوبات خود از منابعی تأثیر پذیرفته است که شناخت آن‌ها از یک سو آبخورهای فکری گیسودراز را بر ما آشکار می‌سازد و از سوی دیگر، آثار مورد توجه بزرگان چشتیه را در آن روزگار معرفی می‌کند. در این مقاله این موضوع برجسته شد که در یگانه چاپ سنگی مکتوبات گیسودراز نامه‌ای وجود دارد که گزینه‌ای از هفت نامه از مکتوباتِ صدی شرف‌الدین منیری است که تاکنون به این موضوع اشاره‌ای نشده و در باب اصالت نسبت آن، به این دو عارف پژوهشی صورت نگرفته است. از این رو از منظر نسخه‌شناسی به واکاوی این هفت نامه در نامه سوم گیسودراز پرداخته شد و صحت انتساب آن گزینش‌ها از مکتوباتِ صدی نشان داده شد. از رهگذر این پژوهش می‌توان مکتوباتِ صدی را از جمله منابع مکتوباتِ سید محمد گیسودراز دانست که این پیر چشتی بدون ذکر نام از آن بهره برده، افزون بر اینکه این تأثر را می‌توان به عنوان دلیلی بر شهرت مکتوباتِ صدی در شبه‌قاره اندکی پس از تألیف به شمار آورد. افزون بر این، از رهگذر شناسایی مکتوباتِ صدی به عنوان یکی از منابع مکتوباتِ گیسودراز می‌توان به دایره معلومات این صوفی چشتی دست یافت و نیز از تلقی گیسودراز از عرفان زمان وی آگاهی بیشتری یافت. همچنین نگارندگان از رهگذر مقابله نامه سوم گیسودراز با مکتوباتِ صدی دریافتند که در برخی از ضبط‌های مکتوب گیسودراز، تحریفات یا تصحیفاتی روی داده که نتیجه رونویسی کاتب چاپ سنگی مکتوباتِ گیسودراز از نسخ متأخر این اثر و نیز تصرفات و لغزش‌های کاتبان کم‌مایه یا بی‌دقت است. بنابراین، برخی از گزاره‌های نامه گیسودراز از رهگذر مکتوباتِ صدی تصحیح شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع بیشتر درباره او، بنگرید به: غلام سرور لاهوری، ۱۳۳۲ ق. / ۱۹۱۴ م: ۳۸۱/۱ - ۳۸۲؛ حسنی، ۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۸ م: ۳۸۱/۱ - ۳۸۲؛ سلطان‌زاده، ۱۳۹۵: ۵۵۹/۵ - ۵۶۲.
۲. برای آگاهی درباره او، بنگرید به: غلام سرور لاهوری، ۱۳۳۲ ق. / ۱۹۱۴ م: ۳۹۷/۱.
۳. برای اطلاع بیشتر درباره او، رک: فردوسی، ۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵ م: ۱۲۷ - ۱۴۷؛ لعلی بدخشی، ۱۳۷۶: ۹۱۲ - ۹۴۵؛ محلث دهلوی، ۱۳۸۳: ۲۳۰ - ۲۴۱؛ مطیع الامام، ۱۳۷۲ ش / ۱۹۹۳ م: ۴۹ - ۱۱۰؛ جان‌آسوده...، ۱۴۰۰: پنج - نوزده (مقدمه مصححان).

۱۴۸ کهن‌نامه/دب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

۴. یکی از نگارندگان، تصحیح مکتوبات صدی را بر اساس هفت نسخه کهن و چهار چاپ سنگی به پایان رسانده و به‌زودی متنی منقح از آن عرضه خواهد کرد.
۵. اصل: بچه.
۶. اصل: گفین (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۷. کذا.
۸. اصل: ذره.
۹. اصل: رشا.
۱۰. اصل: بفریسم؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۱. اصل: + که (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۲. اصل: حیوت.
۱۳. اصل: المحبّت.
۱۴. اصل: دریابد (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۵. اصل: آنکه (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۶. اصل: چهارسو (؟)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۷. اصل (هامش): ن ای برادر جانی این است مقصودی.
۱۸. اصل: + در (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.
۱۹. اصل (هامش): ن درآید.
۲۰. اصل: اخضرا (!)؛ متن مطابق مکتوبات صدی.

کتاب‌نامه

- ابوبی مهریزی، نازیلا و دیگران (۱۴۰۰). «جایگاه ملفوظات گیسودراز در آثار عرفانی فارسی شبه‌قاره و ضرورت تصحیح آن». *نامه فرهنگستان (ویژه‌نامه شبه‌قاره)*، شماره ۱۲، صص ۱۴۳-۱۶۸.
- جان آسوده: سه رساله از میراث تصوف شبه‌قاره (راحت‌القلوب، وفات‌نامه شیخ شرف‌الدین منیری، وصیت‌نامه خواجه نجیب‌الدین فردوسی) (۱۴۰۰). تصحیح و تحقیق سلمان ساکت و محمدصادق خاتمی. قم: نشر ادبیات.
- الحسنی، عبدالحی بن فخرالدین (۱۴۰۸ هـ/ ۱۹۸۸ م). *نزهة الخواطر و بهجة المسامع والنواظر*. الجزء الثالث. حیدرآباد الدکن - الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- الحسنی، عبدالحی بن فخرالدین. (۱۳۵۰ ق). *نزهة الخواطر و بهجة المسامع والنواظر*. الجزء الثاني. حیدرآباد الدکن - الهند: مجلس دائرة المعارف العثمانية.

مکتوباتِ صدی، یکی از منابع مکتوبات ... (محمدصادق خاتمی و سلمان ساکت) ۱۴۹

- خاتمی، محمدصادق (۱۳۹۸). «تصحیح «مکتوباتِ صدی» شیخ شرف‌الدین منیری (۶۶۱-۷۸۲ ق./۱۲۶۳-۱۳۸۱ م.) و تحقیق درباره آن». رساله دکتری، مشهد: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد.
- زرّین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۲). *نقد ادبی: جستجو در اصول و روش‌ها و مباحث نقّادی با بررسی در تاریخ نقد و نقّادان*. ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- زرقانی، سید مهدی و دیگران (۱۳۹۱). «مخاطب‌شناسی سنایی در آثار مشهور قرن ششم تا دهم هجری». *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهرگویا)*، سال ششم، شماره سوم، پیاپی ۲۳، صص ۱-۳۴.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۶). *کلیات سعدی: گلستان، بوستان، غزلیات، قصاید، قطعات و رسائل از روی قدیم‌ترین نسخه‌های موجود*. به اهتمام محمدعلی فروغی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۰). *غزلیات سعدی* (بر اساس چاپ‌های شادروانان محمدعلی فروغی و حبیب یغمایی). مقابله، اعراب‌گذاری، تصحیح، توضیح واژه‌ها و اصطلاحات، معنای ابیات و ترجمه شعرهای عربی کاظم برگ‌نیسی. تهران: فکر روز.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۵). *غزلیات سعدی*. تصحیح و توضیح دکتر غلامحسین یوسفی. تهران: سخن.
- سلطان‌زاده، شهناز (۱۳۹۵). «گیسودراز». *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۵، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۵۵۹-۵۶۲.
- سمعانی، شهاب‌الدین ابوالقاسم احمد (۱۳۶۸). *روح‌الارواح فی شرح اسماء الملک الفتحاح*. به تصحیح و توضیح نجیب مایل هروی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- سنایی، مجدودبن آدم (۱۳۳۶). *دیوان حکیم سنایی*. به کوشش مظاهر مصفا، تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- سنایی، مجدودبن آدم (۱۳۸۸). *دیوان حکیم ابوالمجد مجدودبن آدم سنایی غزنوی*. به سعی و اهتمام مدرّس رضوی، تهران: سنایی.
- صدری‌نیا، باقر (۱۳۹۴). *فرهنگ مأثورات متون عرفانی (مشمّل بر احادیث، اقوال و امثال متون عرفانی فارسی)*. تهران: سخن.
- غزّالی، محمدبن محمد (۱۳۸۰). *کیمیای سعادت*. ج ۱. به کوشش حسین خدیو‌جم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- غلام سرور لاهوری (۱۳۳۲ ق./۱۹۱۴ م.). *خزینة‌الاصفیاء [چاپ سنگی]*. ج ۲، کانپور: مطبع منشی نولکشور.
- فردوسی، شاه شعیب (۱۳۱۳ ق./۱۸۹۵ م.). *مناقب‌الاصفیاء [چاپ سنگی]*. به اهتمام فقیر محمد بشیر، کلکته: نورالآفاق.
- گیسودراز، سید محمدبن یوسف (۱۳۶۲ ق./۱۹۴۳ م.). *مکتوبات [چاپ سنگی]*. به حسن توجّه جناب معلی القاب نواب محمد امیر علی خان بهادر. به تصحیح و اهتمام مولوی حافظ سید عطا حسین. هند - حیدرآباد دکن: عهد آفرین برقی پریس.

۱۵۰ کهن‌نامه/دب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- لعلی بدخشی، میرزا لعل بیگ (۱۳۷۶). *ثمرات‌القدس من شجرات‌الانس*. تصحیح سید کمال سید جوادی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محدث دهلوی، عبدالحق (۱۳۸۳). *اخبار‌الانحیاء فی اسرار‌الابرار*. تصحیح و توضیح علیم اشرف خان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مطیع‌الامام، سید (۱۳۷۲ ش / ۱۴۱۴ ق. / ۱۹۹۳ م). *شیخ شرف‌الدین احمد بن یحیی منیری و سهم او در نشر متصوفانه فارسی*. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- منیری، شرف‌الدین. *مکتوبات صدی*. کشمیر: کتابخانه علامه اقبال دانشگاه کشمیر، شماره ۹۳۷۰۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۱۰۴۱ ق.
- منیری، شرف‌الدین (۱۹۹۴ م). *مکتوبات صدی نسخه عهد مصنف [چاپ عکسی]*. (صفحه‌شمار گوناگون). تعارف پروفیسر سید حسن عسکری، تقدیم سید شاه محمد اسمعیل روحی. پتنه: خدابخش اوریتل پبلک لائبریری.
- نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۹۹). *مرصاد‌العباد*. به‌اهتمام محمدامین ریاحی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.